

ΜΙΑ ΨΥΧΑΝΑΛΥΤΙΚΗ/ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΕΩΜΕΝΟΥ ΠΡΟΣΦΥΓΑ

Δήμητρα Αθανασοπούλου

Διδάκτωρ Ψυχοπαθολογίας και Ψυχαναλυτικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Paris Diderot, Sorbonne Paris Cite

Τον Απρίλιο του 2017 ένα άρθρο του Guardian με τίτλο «Ο Αχάριστος Πρόσφυγας. Δεν έχουμε κανένα χρέος να αποπληρώσουμε» (Nayeri, 04/04/2017) ανέδειξε μια άλλη διάσταση του προσφυγικού ζητήματος. Την πεποίθηση πως οι πρόσφυγες θα έπρεπε να δομήσουν την ταυτότητα τους γύρω από την έννοια της «αιώνιας ευγνωμοσύνης», μια έννοια που εμπειρικλείει αυτομάτως την έννοια του δανείου» και χωρίζει τον κόσμο σε δανειστές και οφειλές.

Πριν από μερικά χρόνια, εν μέσω της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης, ο Μαουρίτσιο Λατσαράτο επικαιροποίησε τη θεωρία περί χρέους του Φουκώ στο βιβλίο του «Κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου» με αναφορές στη θεωρία των Ντελέζ και Γκουαταρί, υποστηρίζοντας πως η θεμελιώδης κοινωνική σχέση που δομεί τον καπιταλισμό είναι το σύστημα του χρέους. «Την ίδια περίοδο που γράφεται ο *Αντι-Οιδίποδας*, ο Μισέλ Φουκώ αναπτύσσει μια θεώρηση του χρήματος, η οποία, όπως και στους Ντελέζ και Γκουαταρί, αντιτίθεται στην παραδοσιακή ερμηνεία, που το θέλει να γεννιέται από μια εμπορευματική οικονομία. Το χρήμα προέρχεται κατευθείαν από την άσκηση της εξουσίας επί του χρέους και της ιδιοκτησίας και όχι από την εμπορευματική συναλλαγή (Lazzarato, 2014)». Κατά πόσο, ωστόσο, μπορεί να υπάρξει μία κοινωνία χωρίς χρεωμένους ανθρώπους; Τι εξυπηρετεί η δημιουργία των χρεωμένων προσφύγων και πώς λειτουργούν οι τοπικές κοινωνίες ως δανειστές;

Αν στην ιδιότητα του «χρεωμένου ανθρώπου», προσθέσουμε εκείνη του πρόσφυγα, τότε ένα νέο είδος υποκειμένου μοιάζει να συγκροτείται σε περιόδους κρίσης της Δημοκρατίας και της Ειρήνης, οπότε και ο ξεριζωμένος homo debitor δανείζεται ατέρμονα για να αποπληρώσει προηγούμενα δάνεια, υπακούοντας και υπηρετώντας πάντα ένα χρέος, ακόμα και μέσα από απόπειρες λήψης δανείων απεξάρτησης. Το ξεριζωμένο «υποκείμενο του χρέους» είναι, συνεπώς, πιο επίκαιρο από ποτέ, καθότι έχει δάνεια - οικονομικά και ψυχικά - που είναι αδύνατον να αποπληρώσει.

Οι πρόσφυγες - βάσει μελετών της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες - είναι βαριά χρεωμένοι και αυτός ο κύκλος χρέους είναι

δύσκολο να ανατραπεί. Ενδεικτικά, σύμφωνα με μια έρευνα του 2015, οι Σύριοι που είχαν καταφύγει στον Λίβανο είχαν παγιδευτεί σε ένα δυσβάσταχτο χρέος που διαρκώς μεγάλωνε, καθώς είχαν ξοδέψει όλες τους τις οικονομίες για να διαφύγουν από τον πόλεμο και στη «νέα πατρίδα» δεν μπορούσαν να εργαστούν, ενώ καθημερινά καλούνταν να καλύψουν ανάγκες των οικογενειών τους.

Ποια είναι η υποκειμενική θέση του οφειλέτη που έχει ξεριζωθεί από την πατρίδα του σε αυτές τις πολιτείες - μηχανές χρέους; Τι συνιστά ο Ξένος οφειλέτης για τους Άλλους Πιστωτές; Και ποια είναι η υποκειμενική θέση του τοπικού πληθυσμού ως «δανειστή»;

Η έννοια του ξένου είναι κυρίαρχη στον ψυχαναλυτικό λόγο, καθώς απευθύνεται στο ενδοψυχικό «ανοίκιο» (Φρόιντ, 2009) και πανταχού παρούσα στον πολιτικό λόγο - σχεδόν πάντα αμφίσημα και σε συνάρτηση με τα συμφραζόμενα. Ένας ξένος μπορεί να είναι επισκέπτης ή πρόσφυγας και η πρόσληψή του με αυτόν τον διττό τρόπο μπορεί να παραπέμπει σε ή να υπαινίσσεται τη φιλοξενία ή την απειλή. Η έννοια του χρέους είναι πρόδηλη στο ψυχαναλυτικό έργο του Φρόιντ, ως θεμέλιο του δυτικού πολιτισμού. Στο έργο του Μισέλ Φουκώ, η έννοια του χρέους εμφανίζεται ως κανονιστικό πλαίσιο ζωής. «Η εμφάνιση του χρήματος συνδέεται με τη συγκρότηση ενός νέου τύπου εξουσίας, μιας εξουσίας που έχει ως λόγο ύπαρξης να παρεμβαίνει στο καθεστώς της ιδιοκτησίας, στο παιχνίδι των χρεών και των εξοφλήσεων» (Foucault, 2011).

Λαμβάνοντας υπόψη τη φουκωϊκή σκέψη, αναρωτιόμαστε εάν ο Μεγάλος Πιστωτής είναι ο Μεγάλος Άλλος της συμβολικής τάξης με τη λακανική έννοια. Ο μεγάλος Άλλος, ο οποίος εγγράφεται στην τάξη του συμβολικού (γλώσσα, νόμος, τάξη), συχνά προσωποποιείται στη μορφή ενός μοναδικού φορέα. Άραγε ο χρεωμένος πρόσφυγας - που ζητά την αναγνώριση από τον Μεγάλο Άλλο, δηλαδή τη συμβολική τάξη - ζητά στην ουσία την αναγνώριση του από τον Μεγάλο Πιστωτή; Και τι επιζητά ο πιστωτής από τον οφειλέτη του: «Στην κορύφωση της οικονομικής κρίσης, τα πιο χρεωμένα υποκείμενα μπορούν να πληρώσουν την οφειλή με τη ζωή τους. Αντίστροφα, στη ζωντανή μορφή της κυκλοφορίας του χρέους ο πιστωτής είναι χρεωμένος με την ίδια την οφειλή προς αυτόν, διότι έχει μονίμως την έγνοια του οφειλέτη του, επομένως τον προστατεύει» (Lacan, 1966).

Στην ιστορική ανθρωπολογία το χρέος βρίσκεται στα θεμέλια των πολιτισμών. Δεδομένου πως η έννοια του χρέους είναι άρρητα δεμένη με την έννοια του δώρου, αξίζει να διερευνηθεί ο τρόπος με τους οποίους το «δώρο» ρυθμίζει τη ζωή του χρεωμένου ανθρώπου. Στο «Δοκίμιο για το

δώρο. Μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες», ο Marcel Mauss (1973) μελέτησε και κατέγραψε στους Ινδιάνους του Νέου Μεξικού την πρακτική του πότλατς, μία εορταστική πρακτική που επέβαλλε την ανά τακτά χρονικά διαστήματα υποχρεωτική αναδιανομή και καταστροφή του πλούτου, που προσδιορίζεται από τα στοιχεία του ανταγωνισμού και της αντιζηλίας.

Στο «Καταραμένο απόθεμα», ο George Bataille ερμήνευσε τις ανθρωπολογικές παρατηρήσεις του Marcel Mauss για το δώρο και τις πρωτόγονες μορφές ανταλλαγής. Αν το δώρο στηρίζεται στο πλεόνασμα εκείνου που φαινομενικά έχασε, δηλαδή έδωσε, επισημαίνει ο Bataille, το ερώτημα που προκύπτει αφορά στην εξουσία του δωρητή πάνω σε εκείνον που δέχεται το δώρο, δηλαδή στη σχέση υπακοής και εξάρτησης που συγκροτείται. Ο Μπατάιγ θίγει, δηλαδή, σε αυτό το κορυφαίο θεωρητικό του έργο, την επιβολή της εξουσίας του δώρου, την επιστροφή του με τόκο και την κατασκευή του «υποκειμένου του χρέους». «Με κάποια έννοια, τα δώρα επιστρέφονται με τόκο. Έτσι το δώρο είναι το αντίθετο από αυτό που φαινόταν: δίνω σημαίνει βέβαια χάνω, όμως η απώλεια είναι προφανώς αποδοτική για εκείνον που χάνει» (Bataille, 2010, σ. 99).

Τα ζητήματα που προκύπτουν, συνεπώς, αφορούν τις «προσδοκίες/κέρδη» του δωρητή και τις «υποχρεώσεις/απώλειες» του αποδέκτη και, κατ' επέκταση, στρέφουν το βλέμμα στο πώς το ομιλούν και επιθυμούν υποκείμενο τοποθετείται απέναντι στο χρέος και στο πώς μέσα από την οφειλή - οικονομική ή ψυχική - επαναδιαπραγματεύεται την ταυτότητα του. Αν λάβουμε υπόψη πως η Φιλοξενία, όπως και η συγχώρεση, στην πολιτική και ηθική σκέψη του Ζακ Ντεριντά - είναι μορφές δώρου, και, κατ' ακολουθίαν, μορφές κυριαρχίας, οι ευεργετούμενοι πρόσφυγες εισέρχονται σε μια χώρα έχοντας ήδη μια οφειλή για το «δώρο» που λαμβάνουν. Πώς βιώνουν οι ευεργετούμενοι πρόσφυγες τις πολιτικές φιλοξενίας που σχεδιάζουμε για εκείνους και τι καλούνται να επιστρέψουν στις κοινωνίες υποδοχής; Με ποιον τρόπο εσωτερικοποιείται το χρέος σε μια κοινότητα προσφύγων και μέσα από ποιες διαδικασίες μετεξελίσσεται σε ένα είδος ενοχής που αποκλείει κάθε αντίσταση και ανυπακοή;

Οι πρόσφυγες που ζητούν άσυλο, δηλαδή φιλοξενία, λαμβάνουν ένα δώρο και αποκτούν ένα χρέος, ενώ, ταυτόχρονα, ο δωρητής αποκτά πάνω στα σώματα τους έναν έλεγχο βάσει του φουκωϊκού συλλογισμού. «Όταν μιλάμε για το χρέος, μιλάμε για το κύκλωμα ενός διαρκώς λαμβανόμενου κι ενός διαρκώς επαναπροσφερόμενου. Τα χρέη που αρνούμαστε ή υπερπληρώνουμε μέσα στην οργή και την ενοχή θα έρθουν να πάρουν τη θέση του παραγνωρισμένου Χρέους και του απλού αισθήματος μιας

κάποιας «οφειλής». Και όλα αυτά μας οδηγούν φυσικά στο να αναρωτηθούμε ποια είναι η σχέση που το υποκείμενο διατηρεί με αυτό που εκτιμά ότι είναι ο «εαυτός του», και πιο συγκεκριμένα με αυτό που θα έχει λάβει και συγκροτήσει ως Ιδεώδες του και ως Υπερεγώ του» (Αθανασοπούλου, 2020, σ. 199-200).

Πως βιώνουν οι ξένοι μας τον τρόπο που (δεν) τους υποδεχόμαστε; «Αν η απώλεια είναι η λέξη - κλειδί της ψυχολογικής κατάστασης που βιώνει ο κάθε πρόσφυγας είτε πρόκειται για απώλεια του οικείου τρόπου απόλαυσης είτε της πατρίδας και των αγαπημένων του προσώπων, τότε η ανεύρεση νέων σημαινόντων πάνω στα οποία θα μπορέσει να εγγράψει την επιθυμία του είναι - ίσως - ο μόνος τρόπος για να συνεχίσει να έχει επιθυμία για ζωή. Η ιστορία του ανθρώπου που γίνεται πρόσφυγας ξεκινά πολύ πριν από την προσφυγική συνθήκη που τον αναγκάζει να επανεφεύρει τον εαυτό του και να επιθυμήσει ξανά» (Αθανασοπούλου, 27/03/2022). Η επιθυμία καθορίζει και τις ταυτίσεις, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική σκέψη. Όσο για την ταύτιση; Είναι ένα «δάνειο», που αλλάζει τον ταυτιζόμενο και εισάγει δύο ερωτήματα. Με ποιον ή με τι ταυτίζεται κάποιος και μέσω τίνος; Τι παραμένει αναλλοίωτο από τη δική του ταυτότητα, αυτή που τον διακρίνει από οποιονδήποτε άλλο, παρά τους όποιους μετασχηματισμούς;

Η σύγχυση/δυσφορία στην οποία οδηγούμε τον υπερχρεωμένο πρόσφυγα, δημιουργεί αναπόδραστα «ταυτοτικά αδιέξοδα». Η μοναδική ταυτότητα - βάση της λακανικής σκέψης - είναι φτιαγμένη από το γνώρισμα της διαφοράς. Η ταυτότητα, σημειώνει ο Θάνος Λίποβατς (1997), είναι πάντα ένα σύμπτωμα, μια προβληματική, πολυστρωματική έννοια που δεν υπάρχει από μόνη της αλλά μόνο μέσα από τη δομική της αντίθεση με την έννοια του επιθυμείν. Πώς τα «χρεωμένα υποκείμενα» θα καταφέρουν να «διαλευκάνουν το ασυνείδητο του οποίου είναι υποκείμενα», φράση δανεική από το Ζακ Λακάν; Το ερώτημα που προκύπτει, επομένως, αφορά στο με ποιον/τι; ταυτίζομαι και μέσω τίνος και ποια είναι η λειτουργία του χρέους στη συγκρότηση της ταυτότητας για τα «ξεριζωμένα υποκείμενα οφειλέτες»;

Η ταυτότητα αποτελεί ένα φλέγον θέμα στο κοινωνικό πεδίο γράφει η Κολέτ Σολέρ -...«γιατί μισούμε αποταυτιζόμενοι με το αντικείμενο του μίσους και ταυτιζόμενοι με τους δικούς μας που μας μοιάζουν, με τους οποίους έχουμε κοινά συμφέροντα» (Σολέρ, 13/06/2015).

Μελετώντας το «χρεωμένο υποκείμενο» δεν μπορούμε να αγνοήσουμε την έννοια της φιλανθρωπίας, που ασκείται μεταξύ άλλων και από κυβερνήσεις που προωθούν πολιτικές επιδομάτων αντί για πολιτικές που παρέχουν λύσεις. Έτσι καθίσταται αναπόδραστη η δημιουργία «ευεργε-

τούμενων υπερχρεωμένων σωμάτων». Η φιλανθρωπία μπορεί να είναι τόσο μάταιη όσο το έγκλημα» έγραφε ο Ιονέσκο. Και δεν ήταν ο μόνος που είχε τοποθετηθεί κατά της καπιταλιστικής φιλανθρωπίας. Ανάλογη θέση είχε λάβει και ο Μπέρτολτ Μπρεχτ, ιδιαίτερα στο έργο του «Η όπερα της πεντάρας», αφού η φιλανθρωπία είχε πια απολέσει την αρχική της σημασία και είχε ήδη ταυτιστεί με την ελεημοσύνη μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση, με τους οικονομικά ισχυρούς να προσφέρουν από το «περίσσευμα» τους στους οικονομικά αποκλεισμένους. Λαμβάνοντας υπόψη δε, πως για τον Σόλωνα η δημοκρατική εγκαθίδρυση επιτυγχάνεται μέσω του χαρίσματος των χρεών, αξίζει να αναρωτηθούμε γύρω από τη σχέση της δημοκρατίας και του χρέους και, φυσικά, τη σχέση του οφειλέτη με το χρέος του, σε συνάρτηση με την υποκειμενική θέση του εκάστοτε δανειστή. Την αναγκαιότητα της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα δεσμά του χρέους τεκμηριώνει ο Μάικλ Χάντσον (Hudson & Van de Mieroop, 2002) στο *Debt and Economic Renewal in the Ancient Near East*. Ο Αμερικάνος οικονομολόγος αφηγείται τους τρόπους με τους οποίους οι αρχαίοι πολιτισμοί της Μεσοποταμίας εφάρμοσαν την αμνηστία χρεών, έτσι ώστε να επιτευχθεί η σηματοδότηση ενός νέου ξεκινήματος. Mas εξηγεί, δηλαδή, πως εκείνες οι κοινωνίες είχαν αντιληφθεί εγκαίρως ότι οι δανειολήπτες θα κατέληγαν δέσμιοι των πιστωτών τους.

Ποιος επιθυμεί, λοιπόν, το χρέος και για ποιον λόγο; Ο Πασκάλ Μπρυκνέρ, εξετάζοντας το χρήμα από φιλοσοφική και πολιτική σκοπιά, υπογράφει την ιστορία του χρήματος ως «αδιαμφισβήτητο παράγοντα του πολιτισμού» και, κατ' αναλογία, την ιστορία του χρέους ως «ρυθμιστή σχέσεων».

«Ο Πλάτων είναι ο πρώτος πουριτανός του χρήματος. Στην ιδανική πολιτεία του παραχωρεί το εμπόριο στους μη πολίτες, στους μετοίκους, στους ξένους, επειδή αυτή η δραστηριότητα διαφθείρει ψυχές» (Μπρυκνέρ, 2019, σ. 26). Θεωρώντας την εισαγωγή του χρήματος στην Πόλη τη χειρότερη συμφορά, επιλέγει τον ξένο/τον μέτοικο για να τον «χρεώσει» με αυτή τη δραστηριότητα της διαφθοράς. Όταν ο Φρόνιτ καταπιάστηκε με την έννοια του ξένου στο κείμενο για το «Ανοίκειο» το 1919, κατέληξε πως απευθύνουμε επιθετικά μια αμφιθυμία στον ξένο που πλησιάζει και δε μας μοιάζει. Του απευθύνουμε την αντίληψη πως τα δικά μας πολιτικά και πολιτισμικά συστήματα είναι ανώτερα σε έναν κόσμο πολιτισμικής ετερότητας και ανομοιογένειας, του επιβάλλουμε ένα δώρο, αναμένοντας την επιστροφή του με τόκο, χωρίς να του επιτρέπουμε να αναπαραστήσει επιτυχώς τις ρήξεις των σταθερών του πλαισίων.

Το χρέος γίνεται, αναπόφευκτα, μέσο πειθάρχησης συμπεριφορών, μέσο ελέγχου των σωμάτων των «χρεωμένων προσφύγων». Η γενεαλο-

γία της απέχθειας προς τον ξένο έχει τις ρίζες της στον τρόπο που συγκροτείται το υποκείμενο στις πατριαρχικές κοινωνίες. Σε αυτές τις κοινωνίες, δαιμονοποιούμε - συχνά ακόμα και ερήμην μας - την κουλτούρα του ξένου υποκειμένου.

Τι μπορούμε να περιμένουμε από τους ξένους μας σε αυτό το καθεστώς επιβολής της δικής μας πολιτισμικής ανωτερότητας και επιβολής της εξουσίας ενός δώρου στον πιο αδύναμο; Τι μπορούμε να περιμένουμε για εμάς τους ίδιους, όταν είμαστε μέρος μιας κοινωνίας που έχει εγκαταλείψει την πραγματική φιλοξενία και την αποδοχή του ξένου, ανήμπορη να διαχειριστεί την ετερότητα εντός της και εκπαιδευμένη να σχετίζεται μέσα από το χρέος;

Το βέβαιο είναι πως το χρέος δημιουργεί κοινωνικό δεσμό και αναδιαμορφώνει την ταυτότητα μας και πως η υποκειμενικότητά μας εδραιώνεται μόνο όταν έρθουμε αντιμέτωποι με τον ανοίκειο εαυτό μας. Όπως στους Δανειστές του Αύγουστου Στρίντμπεργκ (2005), όπου παρατηρούμε τον τρόπο με τον οποίο τα ψυχικά δάνεια υποκινούν τους ήρωες οδηγώντας τους στην επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων. Μέσα από τον ανοίκειο Άλλο, μέσα από το δάνειο ενός κομματιού του εγώ σε εκείνον. Είμαστε όλοι Δανειστές και Οφειλέτες. Εναλλάξ ή ταυτόχρονα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασοπούλου, Δ. (2020). Ασυμφωνία, Χρέος και Λαϊκισμός. Στο C. Hoffmann & J. Birman (Επιμ.), *Μια καινούργια ανάγνωση του Λαϊκισμού, Ψυχανάλυση και Πολιτική* (Κ. Γούλα, Μετ.) (σ. 195-211). Εκδόσεις Πλέθρον.
- Αθανασοπούλου, Δ. (27/03/2022). Ο Ουκρανός Πρόσφυγας. *Η Εφημερίδα των Συντακτών*. Ανακτήθηκε από https://www.efsyn.gr/nisides/337348_o-oykranos-pros-fygas
- Λίποβατς, Θ. (1997). *Ψυχανάλυση - Φιλοσοφία Πολιτική Κουλτούρα*. Διαπλεκόμενα Κείμενα. Εκδόσεις Πλέθρον.
- Μηρυκνέρ, Π. (2019). *Η σοφία του χρήματος* (Σ. Τριανταφύλλου, Μετ.). Εκδόσεις Πατάκη.
- Σολέρ, Κ. (13/06/2015). *Ταυτότητα και Ταυτίσεις*, Forum της Αθήνας, CHAMPLACANIENATHENES. Ανακτήθηκε από <https://champlacaniennes.net/dimosief-seis/arthra/taftotita-kai-taftiseis-colette-soler/>
- Φρόντ, Ζ. (2009). *Το ανοίκειο* (Ε. Βαϊκούση, Μετ.). Εκδόσεις Πλέθρον.
- Bataille, G. (2010). *Το καταραμένο απόθεμα* (Λ. Λυμπεροπούλου, Μετ.). Futura.
- Foucault, M. (2011). *Leçons sur la volonté de savoir*. Cours au Collège de France, 1970-1. Suivi de *Le savoir d'Oedipe*. Paris: Gallimard/Seuil.
- Hudson, M. & Van de Mieroop, M. (2002). *Debt and economic renewal in the ancient Near East*. Bethesda (Md.): CDL press.

- Lacan, J. (1966). *La Grande Dette de Rabelais*. Στο J. Lacan *Écrits*. Paris: Seuil.
- Lazzarato, M. (2014). *Η κατασκευή του Χρεωμένου Ανθρώπου* (Γ. Θ. Καράμπελας, Μετ.). Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Mauss, M. (1973). *Essai sur le don: Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques*. *Sociologie et Anthropologie*, PUF, Collection Quadrige, 149-279.
- Nayeri, D. (04/04/2017). The Ungrateful refugee: 'We have no debt to pay'. *The Guardian*. Ανακτήθηκε από <https://www.theguardian.com/world/2017/apr/04/dina-nayeri-ungrateful-refugee>
- Strindberg, A. (2005). *Créanciers*. Editions Circé/Théâtre.